

Андрій Портнов

«Між Сходом і Заходом». Нотатки про взаємини Русі і Степу в російській та українській історіографії

Одна із найпопулярніших пояснювальних метафор української історії – «Між Сходом і Заходом» – здебільшого вживається на означення розташування (розірваності, співіснування) України «між Росією та Європою», «між східним і західним християнством (цивілізацією)»¹. З цієї дихотомії фактично випав Схід як Орієнт, представлений в історії України Хазарським каганатом, «Диким полем», Кримським ханством та Османською імперією. Так сталося попри те, що протягом століть (до речі, істотно довше, ніж межування із Росією) територією сучасної України проходив Великий Кордон між осілим та кочовим, слов'янським та тюркським, православним та іудейським й мусульманським світами, які взаємодіяли, ворогували, співпрацювали й співіснували².

Політичний феномен Давньої Русі сформувався уздовж торговельних шляхів й на історично-географічному кордоні лісостепу та чорноземного степу. Степовий кордон Русі був завжди відкритою контактною зоною. Від середини X століття до 1030-х років там переважали печеніги, від 1060-х років – половці (кумани). І «печеніги», і «половці» – це імена з руських літописів, вжиті до позначення складних степових політій, що не мали організованого державного організму та не були етнічно чи релігійно одноманітними структурами. Жодна із тих політій не була зацікавлена в сталій окупації певних територій, але потребувала набігів (те саме, до речі, стосується і руських князівств) для здобуття необхідних товарів (зокрема, рабів)³. Сучасні дослідники не мають сумнівів: руські князі принесли Русі набагато більше руйнувань, ніж печеніги і половці⁴, й мабуть жоден із руських князів не присвятив більше часу походам на кочовиків, ніж династичній боротьбі⁵.

Компонентами взаємодії на Великому Кордоні були постійна торгівля, обміни дарами, військова служба, шлюби (які в русько-половецьких династичних стосунках стали радше нормою, ніж винятком). 1223 року половецькі та руські війська були розгромлені

монголами – новими володарями Степу. Монгольська навала зруйнувала своєрідний «тип симбіозу»⁶, що склався на Великому Кордоні.

Боротьба зі Степом як “заслуга” Русі та перепона її розвитку?

У XIX – на початку XX століття в російській та українській історичній науці склалася традиція розгляду й оцінки взаємин Русі і Степу, що спиралася на літописну традицію та вписувала аксіоматичну тезу про «безперервну боротьбу з хижим степом» у контекст актуальних дискусій про «європейськість» Росії та України й їхнього «відставання від заходу». В «Історії держави Російської» (1803) Ніколая Карамзіна стверджувалося, що «мир із такими варварами (як кочовики – А. П.) міг бути хіба що небезпечним перемир'ям»; Сергей Соловйов писав про «затяжну боротьбу із кочовими народами»; Василій Ключевський в «Курсі російської історії» (1904) твердив, що «вороже сусідство із хижим степом – це та обставина, яка може покрити не один європейський недолік в російському історичному житті»; Александр Пресняков у «Лекціях з російської історії» (1938) наголошував, що «за служіння справі європейської культури (Русь – А. П.) заплатила надривом своїх сил»⁷.

Аналогічні тези можна зустріти і в англomовних публікаціях початку XX століття. Зокрема, на думку одного із дослідників, без набігів зі степу «Київське князівство могло б досягти такої потуги, яка дозволила б йому реально загрожувати у X століття Візантії та навіть зруйнувати основний центр європейської цивілізації»⁸. Ця фантазійна теза цікава тим, що пропонує обернене прочитання метафори про «забороло від степових орд»: уже не Русь захищає захід від Степу, а Степ захищає захід від Русі.

Конфліктну, наближену до літописної, візію взаємин руських князів і кочовиків південних степів поділяв Михайло Грушевський. В «Історії України-Руси» він зобразив Степ як «небезпечного, шкідливого сусіда» Русі й повторив тезу про культурну примітивність кочовиків. На думку Грушевського, «стикаючися з культурнішим руським елементом, кожна турецька орда з часом мусила підпасти впливу, якби зі сходу не приходили зовсім свіжі у своїй дикості турецькі елементи»⁹.

Залежність історіографічних оцінок від літописного тексту впливала не лише з пояснювальної привабливості іншування Степу, а й з фактичної відсутності систематичних археологічних досліджень, слабкість знання арабських джерел. Навіть спеціальна монографія Петра Голубовського, яка прагнула показати розмаїті зв'язки Русі

зі Степом, спиралася на вельми обмежене коло джерел й повторювала тезу про Русь, яка «прикрила грудьми Європу»¹⁰.

Загалом історіографія XIX-початку XX століть трималася на двох провідних ідеях:

– сусідство агресивного «дикого» Степу – це причина занепаду Русі (в українській інтерпретації – передумова слабкості української державности, і – водночас – передумова для зміцнення захищеної лісами російської півночі);

– боротьба зі Степом – заслуга Русі перед Європою, європейською культурою, яка належним чином не віддячила «заборолові від азійських орд».

Ранні марксистські інтерпретації

Георгій Плеханов надавав великого значення питанню взаємин Русі з кочовиками. На його думку, постійний тиск Степу «завадив» руській колонізації чорноморського узбережжя (що сповільнило економічний розвиток Русі загалом) та спричинив «пересування центру тяжіння російського історичного життя на північний схід»¹¹.

Запальний руйнівник традиційних схем «буржуазної» історіографії Міхаїл Покровський писав, що набіги кочовиків нічим не відрізнялися від князівських виправ у чужі краї по здобич, до того ж внутрішні усобиці були не менш руйнівними. На думку історика, «степовий схід був для руських IX–X століть тим, чим пізніше для Московської держави і петровської Росії стала Західна Європа»¹², тобто культурним взірцем.

Погляди Покровського поділяли далеко не всі. Приміром, Іосіф Кулішер і Пьотр Лященко у працях, присвячених історії господарства, негативно оцінювали вплив половців, які буцімто перерізали торговельні шляхи, що поєднували Русь зі Сходом¹³.

Русь і Степ в працях Володимира Пархоменка та українській історіографії першої третини XX століття

Загалом історіографія початку XX століття трактувала питання Степу обмежено, практично не брала до уваги внутрішнього життя степовиків. Кожен дослідник Давньої Русі торкався цього сюжету, здебільшого покладаючися на літописи та інші писемні джерела. При цьому, для деяких теорій походження Русі теза про тісний зв'язок Русі зі Степом, з Хозарією, мала ключове значення. До прихильників такого погляду належав полтавський (а згодом, київський, дніпропетровський та ленінградський) історик

Володимир Пархоменко (1880-1942). Він прагнув подивитися на стосунки з кочовиками у загальному контексті ролі південно-східного торговельного капіталу в розвитку Русі.

Полемізуючи з узвичаєним поглядом російської історіографії на печенігів як на «дикі, некультурне плем'я», Пархоменко наводив факти військової допомоги і підтримки печенігами Києва. Історик зазначав, що коли варяги на чолі з Володимиром перемогли 980 року київського князя Ярополка, «Печеніги стають месниками за смерть Ярополка, ніби оборонцями Полян від Варягів, чим і можна з'ясувати потім вперту боротьбу Володимира з Печенігами»¹⁴.

Пархоменко припускав, що після приходу до влади Ярослава (йому також допомогли варяги), оприявнився опір Степу, свідченням чого було утворення Чернігівської держави Мстислава, союзника печенігів. Науковець висловив здогад, що Київ тоді також залишився під владою печенігів, оскільки варягів кияни прогнали, а Ярослав, імовірно, сидів у Новгороді. Після смерті Мстислава (1036) варяги на чолі з Ярославом знову вирушили на Київ, а «Печеніги скорше є оборонці полянського Києва; недарма рішучий бій проти північних завойовників був майже в самому Києві»¹⁵ (як відомо, на місці тієї битви збудували Софійський собор).

Будуючи власні висновки, Пархоменко потрапив під вплив однобічного погляду на варягів, за яким їм відводили приблизно таку саму непривабливу роль, яку історіографічна традиція приписувала степовикам – роль чужоземних зайд. Ця однобічність, як і підкреслений істориків антинорманізм, виникли тому, що дослідник прагнув висвітлити той бік питання, який полишала в тіні традиційна історіографія. На підтвердження цієї тези можна згадати узагальнювальну статтю «Степовики нашого Півдня X–XIII ст.», що її Пархоменко написав для редактованого Грушевським збірника «Полуднева Україна» (1930), що так і не вийшов друком.

Науковець зауважив, що історія Степу – темна сторінка минулого, адже відомостей обмаль, до того ж ті, що є, надано переважно вороже налаштованими до Степу авторами. Тому історик пропонував обережно ставитись до «ідеї одвічної боротьби Русі зі Степом, що її висунув С. М. Соловйов та підтримували В. О. Ключевський і Г. В. Плеханов»¹⁶.

Не можна, на думку Пархоменка, вести мову про ізолюваність Русі від Степу, адже вони активно торгували між собою (про що свідчать і Костянтин Багрянородний, і

літописи, і археологічні матеріали). До того ж, «сама мішаність степового населення за цей час свідчить проти повної ізоляваності (як економічної, так і культурної) його від сусідів». Пархоменко звертав увагу на неоднорідність Степу. 968–1036 роки – це доба, коли печеніги були потужною силою на Дніпрі та суттєво впливали на Київську державу; за ними прийшли торки або узи, а 1055 року літопис уперше згадав половців і під 1061 роком уперше зафіксував їхній похід на Русь. Також автор писав про непоодинокі прояви ворожнечі степовиків між собою (особливо, берендеїв і чорних клобуків проти половців), причинами якої була розбіжність економічних інтересів, а також етнічні особливості¹⁷.

Згадуючи про відомі союзи Русі зі степовиками, шлюби, культурні впливи, Пархоменко робив висновок: «Принаймні верхня верства Русі не була ворожа степовикам», а боротьбу 980, 1016–1019, 1036 років із варягами визначав як боротьбу різних впливів на Русі, боротьбу півдня проти півночі¹⁸. Науковець закликав переглянути усталені стереотипи та відкинути ідею, що вплив Степу був лише руйнівним.

У передмові до збірника «Полуднева Україна» Грушевський стисло виклав свої думки щодо статті Пархоменка. Ці міркування дещо відрізняються від його ж висловлювань в «Історії України-Руси». Грушевський писав: «Новішими часами наступили деякі розходження в оцінках сього явища [степовиків – А. П.]. Їх висуває стаття проф. Пархоменка в нинішній збірці, на жаль, в дуже стислій формі... Ідею одвічної, непримиренної боротьби з Степом не можна вважати загальним голосом Київської Русі... Належить розділяти аспекти Степу як території руїнних орд і Степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів»¹⁹.

Проте Грушевський визнав роль степовиків хіба як «передатчиків, хоч би й пасивних, коли кочовий потік дійсно забирав з собою і прибивав до наших берегів культурні форми і технічні сили дальних країв, далеких культур»²⁰.

Молодша генерація українських істориків 1920–30-х років пропозиції Пархоменка сприйняла приязно. Василь Дубровський закликав «на загальновідомі факти глянути новими очима» та стверджував, що існували міцні зв'язки України зі Сходом «з передісторичних часів»²¹. Микола Горбань схвально оцінив Пархоменкові розвідки з історії взаємин Русі та кочових етносів Степу, зазначивши, що дослідник «відходить від традиційно неправдивого змалювання цих взаємин тільки як боротьби зі степовими

варварами»²². Андрій Ковалівський, відзначаючи праці Пархоменка як «відомого працівника в галузі боротьби з забобонами щодо цих давніх тюркських народів», полемізував із твердженням про «дикунство» тюрків і уявленнями про «позицію України супроти кочовиків, як суто оборонну»²³.

Орієнталізм в українській історіографічній традиції

Сприймавши думку про хибність традиційних історіографічних упереджень, які виникають під час розгляду відносин Русі та Степу, сучасники Пархоменка не зауважили однієї істотної риси його аргументів. Сходознавча наука XIX – початку XX століття, більшою чи меншою мірою ідеологічно обслуговуючи експансію Західної Європи на Схід, апріорно приймала погляд про цивілізаційну вищість Заходу та його владу над Сходом²⁴. Відповідно, аби довести культурні спроможності кочових етносів, Пархоменко наближував, підтягував (цілком імовірно, що підсвідомо) степовиків до цивілізаційних стандартів осілої культури.

Дослідник не раз наголошує: «Увесь час ми помічаємо у наших степовиків зацікавлення міським життям, їх стремління здобувати у наших князів міста», зазначав: «взагалі вони не такі вже вперті степовики, як можна було б думати»²⁵. Тобто, «захищаючи» кочовиків від звинувачень у дикунстві, Пархоменко лишився в межах тієї самої європоцентричної схеми, що і його опоненти, а отже відобразив у власних текстах властиве початку XX століття розуміння сходознавства та критеріїв оцінювання східних культур.

Пархоменкові ідеї мали відгомін і в Західній Україні. Про це свідчить творчість публіциста, письменника Юрія Липи, вихідця з Південної України, який емігрував до Польщі, де видав книжку «Призначення України» (1938). Хоча Липа був за фахом не істориком, а лікарем, і писав публіцистичні, а не наукові праці, текст «Призначення України» засвідчує, що автор ознайомився з багатьма історичними дослідженнями, і Пархоменковими зокрема. Праця Липи є відчутно «орієнталістською»: кочовики, на його думку, безумовно заслуговують на епітет «варвари». Але наприкінці книжки автор раптом зазначив: «Хижаки, кодро степу, злобні варвари в світлі нових дослідів не виглядають так страшно»²⁶. Покликаючись на Пархоменка як «великого знавця історії київської держави», Липа зауважив, що кочовикам над Доном «не бракувало і власних культурних цінностей, тривалої ієрархії й аристократії» та протиставив їх нібито цілковито культурно відсталим росіянам – «угро-фінам»²⁷.

Історіографічну традицію нового розуміння відносин Русі та Степу, що почала утверджуватися в 1920–30-ті роки, було перервано, і закордонні (не кажучи вже про радянських) істориків загалом повернулися до твердження про споконвічну боротьбу зі Степом. Цей історіографічний стереотип відтворив навіть такий критично налаштований історик, як Іван Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що зв'язки з кочовиками були для України «передусім могутнім гальмівним чинником», який не був «інтерналізований», не став складовою українського національного типу²⁸.

Різновиди радянської історіографії

У радянській історіографії 1930–40-х років ідея органічного зв'язку історії Русі зі Степом була досить поширеною. Її ідеологічно легітимізували, підсиливши «яfetичними ідеями» Ніколая Марра, прагнучи екстраполювати на минуле тогочасну ізоляцію СРСР від Заходу. Завдяки цим політичним розрахункам з'явилася можливість фахово вивчати відносин Русі зі Степом. Знавець хозарської історії Міхаїл Артамонов твердив: «Хоча Київську державу й не можна вважати безпосереднім продовженням Хозарського каганату..., таки не можна не враховувати Хозарської держави як дуже важливої умови утворення Київської Русі»²⁹.

У перші повоєнні роки було видано праці з обґрунтуванням того, що «глибоко помилковою» була думка про незмінну ворожнечу Русі та Степу³⁰. Взаємини слов'ян і Хозарії почали описувати як «форму своєрідного союзу»³¹. Аналізуючи формування Давньоруської держави, Арсеній Насонов твердив, що межі «Руської землі» у вузькому розумінні (Київ, Чернігів, Переяслав) збігаються з теренами поширення «хозарської данини», і припускав, що ця єдність ґрунтується на колишньому об'єднанні тих земель під владою хозарів³².

1940 року Пархоменкові, який на той час пережив заслання й зміг оселитися в Ленінграді, вдалося опублікувати невелику розвідку про сліди половецького епосу в руських літописах³³. Цікаво, що академік-тюрколог Владімір Гордлевський розвинув Пархоменкові ідеї про культурний вплив половців на Русь. Твердячи, що «за підходу до половців лише як до передавальної ланки, дослідники... применшують їхнє значення», Гордлевський розглядав половецькі впливи у «Слові про Ігорів похід», наголошував на тому, що ця літературна пам'ятка «близька до степу»³⁴.

Вивченню взаємин Русі та Степу з такої перспективи було покладено край у 1950-х роках, коли пролунала розгромна критика ідей Марра та з'явилася низка публікацій³⁵, головною жертвою яких став доробок Артамонова. Незабаром побачила світло написана відповідно до нових вимог часу стаття Бориса Рибаківа, у якій автор із прокурорською певністю твердив: «Хозарія була невеликим ханством із низьким рівнем виробничих сил, яке не могло змагатися з невпинно зростаючою потугою Руської держави. Дуже сумнівно, щоб слов'яни в IX–X столітті сплачували данину хозарам. Київська Русь визрівала не в надрах Хозарського каганату, а поруч із ним, у боротьбі з ним, і створена вона була на незрівнянно міцнішій економічній основі, ніж примітивна держава кочовиків-хозарів»³⁶.

При цьому, ім'я Володимира Пархоменка не підлягало забороні, проте евристичним потенціалом його розвідок як таких, «в яких перебільшено позитивне значення кочовиків»³⁷, знехтували. Фахові дослідження Светлани Плетньової, що зробили істотний внесок в археологічне вивчення степових етносів, аж ніяк не перебільшували «позитивні» аспекти Степу в руській історії³⁸.

Можливість аналізувати витоки Русі без штучного применшення впливу степового Сходу знову з'явилася у 1990-ті роки, коли в історіографії утвердилося розуміння хозарського та варязького впливів як структуротворчих етнокультурних чинників ранньої історії Русі³⁹.

Ще в синтетичних курсах української історії, написаних за радянських часів, для зображення відносин Русі та Степу було обрано модель «кривдник-помста». Вказувалося, що «східні слов'яни зі зброєю в руках героїчно відбивали набіги степових орд»⁴⁰, а Давньоруська державність перебувала на «незрівнянно вищому (порівняно з половцями) рівні свого історичного розвитку»⁴¹. Такі оцінки повторив Петро Толочко, твердячи, що «в оцінці місця і ролі кочовиків південноруських степів у житті Русі сучасний історик повністю може приєднатися до точки зору руських літописців»⁴². Цю дивну пропозицію «забути» про часову та світоглядну відстань між літописним текстом і сучасним дослідником⁴³ Толочко намагався втілити у власній книжці, зокрема застосовуючи подвійні стандарти в зображенні взаємин Русі та Степу. У тексті кочовики на терени Русі «вдиралися», «ринули», тоді як руські дружини «заволоділи» половецькими містами, до того ж чинячи «рицарську помсту»⁴⁴.

Омельян Прицак як “продовжувач справи” Пархоменка?

За кордоном низку спеціальних досліджень, присвячених степовикам, опублікував Омелян Прицак. Він розвинув Пархоменкову тезу про потребу переоцінити роль Степу в історії Русі. Прицак вважав, що економічною підвалиною держави печенігів були торгівля та скотарство. Русь купувала в печенігів велику рогату худобу, овець, коней, Корсунь – шкури, віск; до того ж печеніги виступали гарантами безпечности торговельних шляхів із Азією⁴⁵. Зміни настали після 1036 року, коли торки вигнали печенігів із Лівобережжя, і останні відтоді існували на прибутки з викупу полонених та винагороди за військову службу (загони служилих печенігів відомі на Русі у 1097–1169 роках)⁴⁶.

Спільними рисами печенізької та половецької держав були поліетнічність населення й боротьба за контроль над торговельними шляхами як основна спонuka для воєнних операцій. Договірні взаємини Русі з половцями започаткував 1055 року князь Всеволод, уклавши угоду з ханом Болушем. Відомо, що відтоді договір підтверджували одинадцять разів із приходом до влади нових князів, а часто скріплювали і посвояченням представників керівних династій⁴⁷. Першим залучив половців до князівських усабиць Володимир Мономах, коли 1077 року боровся з полоцькою династією.

Підсумковий висновок Прицака такий: “На противагу до враження, яке в кожного виникає на підставі літопису, що половецька загроза була головною проблемою руської історії між 1055 і 1240 рр., об’єктивний історик мусить визнати, що половецької загрози не існувало взагалі. Половці ніколи не прагнули захопити бодай клаптик земель внутрішньої Русі... Коли вони проникали всередину Русі, то через те, що були союзниками однієї з гілок Рюриковичів проти іншої”⁴⁸.

Розвідки Прицака, які спиралися на аналіз східних письмових джерел, істотно доповнило дослідження Олега Бубенка, побудоване на зіставленні письмових пам’яток із археологічними. Автор дійшов висновку, що в степах Східної Європи співіснували два господарсько-культурні типи: рухливий кочовий скотарський (переважно тюркомовні етноси) й осілий землеробський із високою питомою вагою скотарства (іраномовні яси, які, до речі, склали більшість населення половецьких міст; слов’яни)⁴⁹.

Бубенок обґрунтовував скито-сарматсько-аланське походження таких елементів української культури як хата, килими, високі чоловічі шапки конічної або напівсферичної форми, чоловічі шкіряні пояси; наголосив на тотожності українського й північноавказького важкого колісного плуга⁵⁰. Загалом, теза, що обличчя Русі було

обернене на південь і схід⁵¹, у сучасній історіографії вже не виглядає єретичною. Менш революційною, ніж на початку ХХ століття, виглядає нині й теза Пархоменка: «Очевидно, Схід (розуміється, в цілому) не лише руйнував Київську державу, а й брав деяку участь в культурному житті Києва. В цьому примиренню Сходу із Заходом особливий смак і значіння життя Київської держави»⁵². Цю формулу можемо вважати однією з перших спроб сформулювати тезу про «Україну між Сходом і Заходом».

---

¹ Див., зокрема: Л. Окиншевич, Між Заходом і Сходом, *Україна*, № 8 (1952), с. 611–615 [передрук. у: *Розбудова держави*, № 7–8 (1997)]; І. Лисяк-Рудницький, Україна між Сходом і Заходом, *Листи до приятелів*, № 11–12 (1966), с. 12–19 [передрук. у: І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1 (Київ, 1994)]; І. Ševčenko, *Ukraine Between East and West* (Edmonton – Toronto, 1996), pp. 1–11 [укр.переклад: І. Шевченко, Україна між Сходом і Заходом, *Дух і Літера*, № 1–2 (1997)]; А. Каппелер, Україна між Сходом і Заходом, *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник*, Вип. 2 (Харків, 1999), с. 5–12; Н. Яковенко, «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї, у кн.: Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* (Київ, 2002), с. 333–365 та ін.

² Див. докладніше: Я. Р. Дашкевич, Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.), *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Т. 222. Праці історично-філософської секції. Львів, 1992, с. 28–44. Пор.: О. Галенко, Історія України починається з Півдня, там її кульмінація, і з Півдня вона має бути переписана, <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/1297-oleksandr-halenko-istoriia-ukrainy-rochupaetsia-z-pivdnia-tam-ii-kulminatsiia-i-z-pivdnia-vona-maie-buty-perepysana> (15.10.2014).

³ Th. S. Noonan, Rus', Pechenegs, and Polovtsy: Economic Interaction along the Steppe Frontier in the pre-Mongol Era, *Russian History*, 1992. Vol. 19. No. 1-4, pp. 301-327; P. B. Golden, Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'. У кн.: *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays*, ed. I. S. Koropeckyj. Cambridge, Mass., 1991, pp. 58-101.

⁴ Th. S. Noonan, Rus', Pechenegs, and Polovtsy... p. 302.

⁵ *The Cambridge History of Russia* / Ed. Maureen Perrie. Cambridge, 2006. Vol. 1, p. 89.

⁶ P. B. Golden, Aspects of the Nomadic Factor, p. 99.

⁷ Докл. див. зважений історіографічний огляд: Р. М. Мавродина, *Киевская Русь и кочевники (Печенеги, торки, половцы): Историографический очерк* (Ленинград, 1983), с. 12–19.

⁸ C. A. Macartney, The Petchenegs, *The Slavonic and East European Review*. 1929. Vol. 8. No. 23. P. 342.

⁹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2 (Київ, 1992), с. 538.

¹⁰ П. Голубовский, *Печенеги, Торки и Половцы до нашествия татар* (Киев, 1884).

¹¹ Г. Плеханов, *История русской общественной мысли* (Москва, 1918), т. 1, с. 45–47.

¹² Цит. за: В. В. Мавродин (отв. ред), *Советская историография Киевской Руси* (Ленинград, 1972), с. 211.

¹³ Там само, с. 211–212.

¹⁴ В. Пархоменко, Русь та печеніги. До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом, *Східний світ*, № 1 (1995), с. 90.

¹⁵ Там само, с. 91.

-
- 16 В. Пархоменко, Степовики нашего Півдня X–XIII в.в., *Український археографічний щорічник*, вип. 3–4 (Київ, 1999), с. 544.
- 17 Там само, с. 547.
- 18 Там само, с. 548.
- 19 М. С. Грушевський, Степ і море в історії України, *Український історик*, ч. 110–115, № 1–4 (1991–1992), с. 64.
- 20 Там само, с. 65.
- 21 В. Дубровський, Україна й Близький Схід в історичних взаєминах, *Східний світ*, № 2 (1928), с. 148.
- 22 М. Горбань, Студії з історії України (до пол. XIX ст.) в УСРР за рр. 1917–1927. У зб.: *Бібліографічний Збірник* (Харків, 1930), с. 25.
- 23 А. Ковалівський, З історії тюрко-українських відносин, *Червоний шлях*, № 2 (1930), с. 166, 162.
- 24 Див.: Е. Said, *Orientalism* (New York, 1978) [українське видання: Е. Саїд, *Орієнталізм* (Київ, 2001)]. Про вплив цієї парадигми на ранню творчість Кримського: С. Павличко, *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатагела Кримського* (Київ, 2000), с. 171–177. Див. також: J. Goody, *The Theft of History*. Cambridge, 2006 [польське видання: *Kradzież historii* (Warszawa, 2010)].
- 25 В. Пархоменко, Степовики нашего Півдня X–XIII в.в., с. 546.
- 26 Ю. Липа, *Призначення України* (Київ, 1997), с. 205.
- 27 Там само.
- 28 І. Лисяк-Рудницький, Україна між Сходом і Заходом. У його ж кн.: *Історичні есе*, т. 1 (Київ, 1994), с. 5–6.
- 29 М. И. Артамонов, *Очерки древнейшей истории хазар* (Ленинград, 1936), с. VI.
- 30 А. Ю. Якубовский, О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX–X вв., *Известия АН СССР. Серия истории*, т. III. № 5 (1946), с. 26.
- 31 А. Н. Третьяков, *Восточно-славянские племена* (Москва – Ленинград, 1948), с. 177–178.
- 32 А. Н. Насонов, «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства (Москва, 1951). Як зауважив Олексій Толочко, робота Насонова вийшла в часи, коли творча роль Хозарії в походженні Русі видавалася «меншим злом», порівняно з норманізмом; насправді ж сфера збирання хозарами данини і «Руська земля» територіально не збігаються: О. П. Толочко, П. П. Толочко, *Київська Русь* (Київ, 1998), с. 38.
- 33 В. Пархоменко, Следы половецкого эпоса в летописях. У зб.: *Проблемы источниковедения*, сб. III (Москва – Ленинград, 1940), с. 391–393.
- 34 В. А. Гордлевский, Что такое «босый волк»? К толкованию «Слова о полку Игореве», *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*, т. IV, вып. 4 (Москва, 1947): 326. Аргумент про наяві в «Слові» прямі запозичення із тюркської міфології про вовків-обертнів, незнані у XVIII столітті, як один із низки доказів автентичності твору див., зокрема, у: Ю. М. Лотман, «Слово о полку Игореве» и литературная традиция XVIII – начала XIX в. У кн.: «Слово о полку Игореве» – памятник XII века (Москва-Ленинград, 1962), с. 373.
- 35 Напр.: П. Иванов, Об одной ошибочной концепции, *Правда*, 25 грудня 1951.
- 36 Б. А. Рыбаков, К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси, *Советская археология*, т. XVIII (1953): 150. Ті самі думки повторені в публікаціях інших авторів: В. В. Каргалов, *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники* (Москва, 1967), с. 21; П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь* (Киев, 1999), с. 48.

-
- 37   *Советская историография Киевской Руси*, с. 210.
- 38   С. А. Плетнева, *Половецкие каменные изваяния* (Москва, 1974); *Її ж. Половцы* (Москва, 1990).
- 39   В. Я. Петрухин, Варяги и хазары в истории Руси, *Этнографическое обозрение*, № 3 (1993), с. 80.
- 40   А. К. Касименко, гл. ред. *История Украинской ССР*, т. 1 (Киев, 1953), с. 46.
- 41   Ю. Ю. Кондуфор, гл. ред. *История Украинской ССР*, т. 1 (Киев, 1981), с. 414.
- 42   П. П. Толочко, *Київська Русь* (Київ, 1996), с. 142.
- 43   И. Н. Данилевский, *Русская земля глазами современников и потомков (XII–XIV вв.): Курс лекций* (Москва, 2001), с. 40–64.
- 44   *Там само*, с. 137–140.
- 45   О. Прицак, Печеніги, *Український історик*, № 1–3 (1970), с. 97.
- 46   *Там само*. Пор. також ширшу англomовну версію: О. Pritsak, The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. I (Lisse, 1975), pp. 211–235.
- 47   О. Прицак, Половці, *Український історик*, № 1–2 (1973), с. 114.
- 48   О. Pritsak, The Polovcians and Rus', *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. II (Wiesbaden, 1982), p. 377.
Приклад спростування тези про значні руйнування Русі, завдані половецькими нападами, на мікроісторичному рівні: М. М. Корінний, Ю. Ю. Моргунов, До питання про руйнування Кончаком Переяславського посулля в 1185 р., *Український історичний журнал*, № 7 (1984), с. 118–122.
- 49   О. Б. Бубенок, *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)* (Киев, 1997), с. 173.
- 50   *Там само*, с. 155–169.
- 51   О. П. Толочко, П. П. Толочко, *Київська Русь*. с. 169.
- 52   В. Пархоменко, Нові історичні проблеми Київської Русі, *Україна*, № 6 (1928), с. 3.